

ՓԱՍՏԱԹՂԻԵՐ «ՄՇԱԿԻ» ՆՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ԱՌԹԻՎ

Լ. Ա. ԱԼՈՅԱՆ

1892 թ. դեկտեմբերի 19-ին վախճանվեց «Մշակի» խմբագիր Գր. Արծրունին: Նրա մահվան հետ համարյա միաժամանակ դադարեցվում է «Մշակի» հրատարակումը, քանի որ Կովկասի գրաքնական կոմիտեի կարգադրությամբ խմբագրությունը կարող էր միայն երկու համար հրատարակել՝ տարին փակելու համար: Ինչպես Արծրունու այրին, այնպես էլ թերթի գործիչները ցանկանում էին օր առաջ կազմել խմբագրության նոր կազմ և շարունակել թերթի հրատարակությունը, քանի որ ընթերցողների բողոքներից դատ՝ «Մշակի» ընդհատումը վնաս կբերեր արդեն բոլորովին սնանկացած Արծրունու ընտանիքին:

Շուտով Մարիամ Մելիք-Աղամալյանը դիմում է գրաքնական կոմիտե, խնդրելով իրեն հաստատել ժամանակավոր խմբագրի պաշտոնում: Նրա հայցը մերժվում է գլխավորապես այն պատճառով, որ գրաքնական կոմիտեն վստահ չէր, թե Մելիք-Աղամալյանը կկարողանա պահպանել թերթի նախկին ուղղությունը և երկյուղում էր, թե «Մշակը» կընկնի դադարաբաժնի անբարեհույս երիտասարդության ձեռքը:

Այդ մերժումից հետո թերթի հրատարակիչ Մելիք-Աղամալյանը խմբագրի պաշտոնի համար ներկայացնում է հրապարակախոս Համբարձում Առաքելյանի թեկնածությունը (փաստաթուղթ № 1): Բայց ի վերջո «Մշակի» խմբագիր է հաստատվում Ա. Քալանթարը¹:

Վրաստանի կենտրոնական պետական արխիվում աշխատելու ընթացքում մեզ հաջողվեց բոլորովին այլ ֆոնդի նյութերում հայտնաբերել Հ. Առաքելյանի հետ կապված պաշտոնական գրադրությունները, որոնք նոր լույս են սփռում «Մշակի» նոր խմբագիր հաստատելու հանգամանքների վրա և հետաքրքիր են մի քանի առումով: Ամենից առաջ ամբողջանում է Գր. Արծրունու մահվանից հետո «Մշակի» խմբագրի ընտրության բազմակնճիռ հարցի պատմությունը: Այնուհետև, և որ ամենակարևորն է, մեր բանասիրությանը հայտնի է դառնում Հ. Առաքելյան գործչի և հրապարակախոսի գործունեությանը տրված ժամանակի պաշտոնական գնահատականը:

Այդ գրադրություններից պարզվում է, որ մամուլի գործերի գլխավոր վարչությունը Հ. Առաքելյանին «Մշակի» խմբագրի պաշտոնում հաստատելու

¹ Այդ մասին տե՛ս Մ. Մխիթարյան, էջեր արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից (էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության, հոգվածների ժողովածու, Երևան, 1971): Հոգվածագիրը խոսելով «Մշակի» և Կովկասի գրաքնական կոմիտեի փոխհարաբերությունների մասին և հիշատակելով այն փաստը, թե Մելիք-Աղամալյանը ներկայացրել էր Համբարձում Առաքելյանի թեկնածությունը, այդուհանդերձ այդ թեկնածության մերժման հարցը թողնում է բաց. նա անդրադառնում է սոսկ Ա. Քալանթարի վերաբերյալ տարված գրադրությանը:

խնդիրը սերժել է նկատի ունենալով մի քանի հանգամանքներ: Առաջին՝ որովհետև նա չուներ բարձրագույն կրթություն: Երկրորդ, Առաքելյան-հրապարակախոսի գործունեությունը քաղաքական վստահություն էր ներշնչում՝ «Գործ» հանդեսին նրա ունեցած մասնակցության պատճառով: Բանն այն է, որ 1882 թ. Հ. Առաքելյանը գործուն մասնակցություն ունեցավ Շուշիում հրատարակվող՝ Ս. Հախումյանի «Գործ» ամսագրին, որի առաջին համարը բռնագրավվեց գրաքննության կողմից:

Միաժամանակ կասկածի տակ էր առնվում Հ. Առաքելյանի գործունեության այն շրջանը, երբ 1892 թ. կաթողիկոսական ընտրությունների նախօրյակին նա, իբրև Հնդկաստանի և Պարսկաստանի թեմի աշխարհիկ պատգամավոր, աշխատում էր հոգուտ Մ. Խրիմյանի: Այնուհետև նշվում է, որ իբրև բարեգործական ընկերության քարտուղար, Առաքելյանն արժանացել է գրաքննական կոմիտեի անբարյացակամությանը:

Շատ հետաքրքրական է Հ. Առաքելյանի մասին Կովկասի գրաքննական կոմիտեի ներկայացրած ղեկուցագրի այն հատվածը, որտեղ շեշտվում է, թե Գր. Արծրունու կենդանության օրոք Առաքելյանին չի հաջողվել իր գաղափարներն անցկացնել մամուլում, որովհետև Արծրունին հետևողականորեն դիմադրում էր «Մշակի» էջերում 80-ական թվականների հայ նարոդնիկ գործիչների հողվածների տպագրությանը, Այնինչ նրա մահվանից անմիջապես հետո գրաքննության բռնագրաված հողվածները, որ պատկանում են վերոհիշյալ գործիչների գրչին, գրված են հենց նրանց ռադիկալ ծրագրի ոգով:

Հայ պատմական և բանասիրական գրականության մեջ գրեթե հիշատակություն չկա Առաքելյանի՝ նարոդնիկական հոսանքին պատկանելու վերաբերյալ: Ավելին, տվյալները համեստ են նաև առհասարակ հայ նարոդնիկական խմբակի գործունեության մասին:

Նարոդնիկական գաղափարներով Հ. Առաքելյանի տարվելու մասին առաջին անգամ խոսել է բանասիրական գիտությունների թեկնածու Մ. Մխրթարյանը², Այս պարագաներում ահա Կովկասի գրաքննական կոմիտեի գրավոր վկայությունը հնարավորություն է տալիս ծանոթանալու Հ. Առաքելյանի 80—90-ական թվականների գործունեության նոր կողմերին:

Ի վերջո, վերահիշյալ փաստաթուղթը մեկ անգամ ևս հաստատում է այն շեմարտությունը, որ «Մշակի» ուղղությունը Արծրունու շրջանում միանգամայն բավարարում էր ցարական գրաքննությանը, որը, Արծրունու մահվանից հետո, 90-ական թվականների քաղաքական եռուն օրերին, ամեն զնովջանում էր «Մշակը» «ապահովագրել» հայ ռադիկալ երիտասարդության գաղափարական միջամտությունից (փաստաթուղթ №Ն: 2 և 3):

Այս իմաստով Ալեքսանդր Քալանթարը բավարարում էր գրաքննության պահանջները: Ա. Քալանթարի չափավոր հայացքները երաշխիք էին տալիս այն բանի համար, որ նրա խմբագրած թերթը կմնա բարեհուսության շրջանակներում, որովհետև նրա հայացքներին «խորթ էին այսպես կոչված «Երիտասարդ Հայաստանի» արմատական հրապուրանքները» (փաստաթուղթ № 3):

² Տե՛ս Մ. Մխրթարյան, Ս. Հախումյանի «Գործ» հանդեսը (1882—1884), («Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից» հողվածների ժողովածու, հ. I, Երևան, 1963):

Ինչ վերաբերում է նարողնիկական հայ խմբակին նրա պատկանելության փաստին, ապա, հավանաբար, դրաբնական կոսիանն Ա. Քալանթարին այդ բանում մեղադրելու գրավոր անպիսի հիմք չունեն, ինչպիսիք էին՝ «Գործի» բռնագրավված համարը և Արծրունու սահմանից հետո մերժված հողփաժները՝ Առաքելյանի վերաբերյալ:

Ասորև տգաղրում ենք Համբարձում Առաքելյանի և Ալեքսանդր Քալանթարի թեկնածությունների շուրջը ի հայտ բերված գրազրույթուններից երեք փաստաթուղթ:

№ 1

*Отношение начальника главного управления по делам печати
Е. М. Феоктистова Главноначальствующему гражданской
частью на Кавказе*

18 марта 1893 г.

Издательница газеты «Мшак» Мелик-Агамалова ходатайствует об утверждении дворянина Амбарцума Богданова Аракелова редактором газеты. Благоволите Ваше Высочайшее Управление почтить уведомлением вполне ли благонамеренное лицо Аракелов и будет ли газета безупречна под его руководством.

(Грузинская ССР, ЦГИА, ф. 12. опись 8, дело 644, лист 3).

№ 2

*Отношение Кавказского цензурного комитета в канцелярию
Главначальствующему гражданской частью на Кавказе*

4 апреля 1893 г.

Милостивый государь.

В ответ на отзыв Канцелярии Глависначальствующего от 24 марта за № 143, полученный мною первого апреля, честь имею уведомить Ваше Превосходительство, что вследствие полученного мною от Начальника Главного Управления по делам печати, по телеграфу, запроса от 17 марта о ходатайстве издательницы газеты «Мшак», Марии Мелик-Агамаловой, я представил Его Превосходительству при донесении от 26 марта за № 763 нижеизложенные обвинения о личности дворянина Аракелова, представленного на утверждение редактором «Мшака», равно как и соображения мои о предполагаемом возобновлении издания этой газеты.

Изложив известные Вашему Превосходительству обстоятельства прекращения издания газеты «Мшак» и безуспешного ходатайства издательницы о назначении временного редактора, я счел нужным обратить внимание Начальника Главного Управления на то обстоятельство, что унаследованное госпожою Агамаловой право на издание «Мшака» по-

ставило ее в необходимость удовлетворить, в возможно скором времени, требования подписчиков.

Весьма понятно, что издательница не успев избрать лицо, обладающее всеми качествами ответственного редактора политической газеты, и терпя большие убытки, вследствие прекращения издания, обратилась к господину Главноначальствующему с просьбой утвердить временным редактором одного из бывших сотрудников газеты, Аракелова, и когда это ходатайство было отклонено, она представила Аракелова на утверждение постоянным редактором, не предвидя, вероятно, возможности приискать вполне подходящую личность.

По имеющимся вверенном мне Комитете сведениям, дворянин Амбарцум Аракелов, окончив курсы в Бакинском реальном училище, поступил в Петровско-Разумовскую академию, в которой не окончил курса по домашним обстоятельствам. Затем он был некоторое время преподавателем в Тавризе и в 1882 году, возвратившись на Кавказ, принял участие в издании армянского ежемесячного журнала «Горц» (Дело), разрешенного к изданию в г. Шуше под надзором губернской цензуры. Усмотрев в первом номере же ряд статей социалистического и вредного политического направления, Кавказский Цензурный комитет арестовал этот номер журнала и вслед за тем само издание было прекращено. В этой книжке «Горца» была, между прочим, помещена статья Аракелова под заглавием: «Землевладение и имущественные вопросы в Закавказье».

Впоследствии Аракелов был сотрудником «Мшака» в качестве корреспондента из Персии. В 1892 году, во время выборов патриарха католикоса, он был избран светским делегатом от Индо-Персидской епархии и вел сильную агитацию путем брошюр и речей, о которой в Комитете не имеются сведения. В качестве секретаря Армянского благотворительного общества он проявляет, судя по задержанным цензурою отчетам общих собраний, крайне бестактную деятельность, выходящую за пределы компетентности благотворительного общества.

Как сотрудник газеты «Мшак», Аракелов, при жизни редактора Арцруни, не имел возможности проводить свои идеи в печати. Арцруни не допускал в своей газете радикальных тенденций, присущих некоторой части армянской молодежи восьмидесятых годов из партии, так называемых народников; вся ответственная редакционная работа лежала всецело на нем и среди его сотрудников-кампилаторов не выработался ни один исследователь его направления.

Не доучившаяся в университетах и агрономических академиях молодежь, не находя в Арцруни сочувствия, стремилась, небезуспешно, проводить свои воззрения в «Таразе» и даже в уличном листке «Анонс». Со смертью Арцруни эта партия сразу обнаружила свою радикальную программу рядом задержанных цензурою статей для «Тараза» и последних двух номеров «Мшака». Под предлогом почтения памяти усопшего публициста призывалась армянская интеллигенция под знамя национального объединения армянского народа и т. д.

В составлении этих статей участвовал Аракелов и. по всем вероятностям, весь будущий состав редакции «Мшака».

Таким образом газета «Мшак» прекратила свое существование в том духе и направлении, в котором ее вел Арцруни и в настоящее время возникает вопрос об издании новой армянской газеты при новом редакторе.

Ни образовательный ценз, ни публицистическое прошлое Аракелова не отвечают, по моему убеждению, требованиям цензурного устава и цензурной практики, вследствие чего, я полагаю бы отклонить ходатайство издательницы газеты «Мшак» об утверждении его редактором этой газеты.

Не подлежит, конечно, сомнению, что во вновь издаваемой газете при зорком наблюдении цензуры не будет допущено радикальное или иное, не согласное с видами правительства, направление. Но с другой стороны есть полное основание предполагать, что при известном личном составе редакции этой газеты цензуре предстоит неустанная борьба с недисциплинированными публицистами, которая в конце концов может повлечь за собою прекращение издания, а подобная мера, крайне нежелательная с правительственной точки зрения, только послужила бы поводом к почетной, в глазах публики, ликвидации дел газеты «Мшак».

Прошу Ваше Превосходительство принять уверение в отличном почтении и совершенной преданности.

(ЦГИА Груз. ССР, ф. 12, опись 8, дело 644, лист 5-10).

№ 3

*Отношение председателя Кавказского цензурного комитета
Главначальствующему гражданской частью на Кавказе*

25 июля 1893 г.

В ответ на отзыв от 19 сего июля за № 6975 по поводу ходатайства издательницы армянской газеты «Мшак» об утверждении в звании редактора этой газеты Коллежского Секретаря Александра Калантара имею честь сообщить Канцелярии, что по имеющимся в веренном мне Комитете сведениям господин Калантар считается серьезно образованным человеком, с установившимися солидными убеждениями, чуждым радикальным увлечениям так называемой «Молодой Армении».

Г. Калантар оставляет обеспеченное положение на Государственной службе для публицистической деятельности и, следовательно, материально заинтересован в продолжительном существовании газеты «Мшак», что может служить некоторым ручательством в благонамеренном направлении этой газеты. Публицистическая деятельность его, посвященная экономическим и сельскохозяйственным вопросам, по всей вероятности отразится и на направлении газеты «Мшак» в виде разработки по преимуществу этнографических и экономических интересов армян.

Не располагая более подробными сведениями о г. Калантаре я только могу заявить, что из известных в Комитете интеллигентных армян, из числа которых госпожа Мелнк-Агамалоза могла бы избрать редактора издаваемой ею газеты, г. Калантар более других способен придать газете «Мшак» характер благонамеренного армянского органа.

(ЦГИА Груз. ССР. ф. 12, опись 8, л. 644, л. 20--21).

ДОКУМЕНТЫ О НАЗНАЧЕНИИ НОВОГО РЕДАКТОРА ГАЗЕТЫ «МШАК»

Л. А. АЛОЯН

Резюме

19 декабря 1892 г. умер редактор газеты «Мшак» Григор Арцруни, после чего газета перестала издаваться. Его жена, издательница газеты «Мшак» Мариам Мелик-Агамалова, ходатайствовала об утверждении сотрудника газеты Амбарцума Аракеляна в должности редактора. Но это ходатайство было отклонено, и редактором газеты был назначен Александр Калантар. Отклонение кандидатуры А. Аракеляна мотивировалось тем, что он не имел высшего образования, а его деятельность, как публициста, не внушала политического доверия. Разумеется, главную роль сыграло последнее обстоятельство, так как, по мнению цензуры, его статья «Землевладение и имущественные вопросы в Закавказье», была пропитана социалистическими идеями и имела вредное политическое направление.